

OSMANLIDA BASKI GRUPLARININ ROLÜ ÜZERİNE BİR DENEME

*Muhiddin TUŞ**

İnsanların en büyük özelliklerinden biri de birlikte yaşamalarıdır. Çok eskiden beri bu özellik bariz olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak, birlikte yaşamalarının getirdiği bir takım yükümlülükler ortaya çıkmıştır. Bu yükümlülükler yine bir arada yaşamının geçmişi kadar eski bir takım müesseseler ortaya çıkarmıştır. Zamanla değişen şartlarla birlikte bu müesseseler bazı değişikliklerle çeşitli şekiller almış veya bunlara yenileri eklenerek bugüne gelmiştir. Bu arada, insanlar birbirlerini etkilemişlerdir: Bu bazen, birarada yaşayan insanların birlikte hareket etmesi şeklinde olduğu gibi bazen olaylar karşısında ilgisiz kalma, bazen de karşı çıkma yönünde gerçekleşmiştir. Binaenaleyh bu ilişki hangi konumda olursa olsun, tarihin konusunu, insanların davranışlarının yani bu etkileşimlerinin tümü meydana getirmektedir.

Öte yandan bilim, içinde yaşadığımız yüzyılda büyük gelişme kaydetmiştir. İnsanlar arası ilişkilerin yoğunluğu, tesis edilen müesseselerin sayısının artması ve bunların değişim hızı, bilimdeki gelişmeleri artırmıştır.

Gelişen bilimin günümüz toplumları için yaptığı araştırma, metod ve kavramlarını tarihî alanda kullanarak ilginç neticeler elde edebiliriz. Her ne kadar günümüzde ortaya çıkan bazı olaylar için yapılan tarif ve tabirleri tarihteki olaylar ve toplumlar için kullanmak her zaman doğru netice vermeyeceğini kabul etsek de, gelişen bilim ile birlikte bazı olayları açıklamada geliştirilen tarif, tabir vs. kelimelerin kendilerinden önceki olayları açıklamada kullanıldığında çoğu zaman da müsbet netice alınacağını biliyoruz.

* Dr. Cumhuriyet Üniversitesi Tarih Bölümü.

Bu düşünceden hareketle, burada, çağdaş toplum olaylarını izahta kullanılan grup ve baskı grubu olgusunun Osmanlı Devleti-özellikle son dönemlerindeki fonksiyonları üzerine bir deneme yapılmıştır. Esas konuya girmezden evvel yazımızda grubun ne olduğunu, daha sonra da Osmanlı Devleti toplumunda kitleyi hangi gruplara ayırabileceğimizi ve bunların baskı grubu olarak oynadığı rolü belirtmeye çalışarak sürdüreceğiz.

Grubun sosyoloji literatüründeki en geniş anlamı, birden fazla insanın, umumî gayelere ulaşmak için münasebet halinde buldukları insan topluluğudur¹. ayrıca ortak gayeleri olanların mutlaka teşkilatlı olacağına dair bir kaide de yoktur. bu sebeple, toplumbilim, kalabalığı bile grup tipleri arasında sayar². Ancak, grubun teşkilatlı olması, umumî gayelerini gerçekleştirme oranını yükseltir, düzensizliği önler. Bu niteliğe sahip olan grupların tespit ettikleri umumî gayeleri gerçekleştirmek için yaptıkları faaliyetlere de grup baskısı denilmektedir. Bu olayı, grup yönünden ele alarak değerlendiren bilim adamları yukarıdaki baskı davranışını gerçekleştiren gruba da baskı grubu adını veriyorlar³.

Çağdaş toplumda baskı grubu oluşturma ve bu grup aracılığıyla tespit edilen gayeleri gerçekleştirme sahaları ve imkanları bir hayli geniştir. Fakat Osmanlı Devleti döneminde baskı grubu diye nitelendirebileceğimiz topluluğun bugünkü gibi bir bilinci olmadığı gibi sayı olarak da az ve umumî gayelerini gerçekleştirme imkanları yine bugüne kıyasla sınırlıdır. Bu sebeple, Osmanlı tarihindeki baskı grupları, gayelerine varmak için iktidara baskı yaparak değil, genelde iktidarla işbirliği yaparak hedeflerine ulaşmak istemişlerdir. Bu özelliğinden dolayıdır ki, baskı grupları devamlı iktidarla yakın ilişki içinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devletinde görülen bu farklılık sebebiyle baskı gruplarını 'hakim gruplar' diye vasıflandırmak daha doğru olur.

Bu noktadan sonra Osmanlı Devletindeki baskı grupları nelerdir, etkileri ne olmuştur? Umumî gayelerini nasıl gerçekleştirmektedir? Ve baskı gruplarının birbirleri ile olan münasebetleri nasıl cereyan etmiştir gibi soruların cevaplandırılmasına geçebiliriz.

1. S. Dönmezer, *Sosyoloji*, 8. bs., Ankara 1982, s. 185-191; A.K. Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul 1982, s. 244-257; Ö. Ozankaya, *Toplumbilime Giriş*, tarihsiz, 5. bs., s. 93-100.

2. Bilgiseven, s. 250.

3. Baskı grupları, fonksiyonları ve günümüzdeki etkilerini açıklayan çalışmalar için bkz. M. akad, *Baskı Gruplarının Siyasal İktidarla İlişkileri*, İstanbul 1976; aynı yazar, *Çoğulcu Demokraside Siyasal İktidar ve Baskı Grupları*, İstanbul 1979 ve T.Z. Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, 4. bs., İstanbul 1980, s. 320 vd.

Osmanlı Devletinin ilk yıllarında, Osman Bey'in diğer aşiret beylerinden çok fazla bir ayrıcalığı yoktu⁴. Osman Bey'in dışındaki beyler, onun karşısında bir baskı grubu oluşturuyorlardı. Çok büyük bir çatışma olmadığı için Osman Bey ile diğer beyler arasındaki münasebetlerde büyük farklılıklar ortaya çıkmamıştır. Zamanla bu aşiret beylerine tarikatlar, medrese üyeleri (ulemâ), devşirmeler de dahil oldu. Tarikatların başlangıçta oynadığı role karşın, bir süre sonra merkezden uzaklaştıklarından, etkileri de diğerlerine nisbeten sönük kaldı. Yani Osmanlı Padişahının çevresinden uzaklaştıkça merkezde baskı grubu olma rolleri azaldı.

Bu grupların ve padişahın, zaman zaman kendi aralarında ittifak yaparak bir diğer grubu iktidara getirdikleri ya da uzaklaştırdıklarını görüyoruz. Bu gruplar bazen mücadelelerine geniş kitleyi dahil ettikleri, başka bir ifade ile, İstanbul halkını, yeniçerileri ve sipahileri kendi gayeleri doğrultusunda mücadelelerine iştirak ettirdikleri zamanlar da oluyordu. Öte yandan, zaman zaman yeniçeriler olsun İstanbul halkı olsun, geniş kitleler kendilerinin iktidar üzerindeki güçlerinin etkilerini farkettiler anlar da olmuştur. Yeniçeriler için buna dair örnek çok olmakla beraber İstanbul halkı için sınırlıdır: Patrona Halil isyanında İstanbul halkı kendilerini iktidarı etkileyecek bir güç -baskı grubu- olarak görüp bir takım faaliyetlerde bulunmuşlardır⁵.

Osmanlı Devletinin güçlü olduğu XVI. yüzyıla kadar bu grupların varlığı biliniyor ve etkileri de görülüyordu. Fakat padişah; düzenleyici gücü her zaman kendisinde gördüğü için bu grupların etkilerinin yok edilmesi veya devamlı olarak azaltılması yolunu, gerek görmediğinden tercih etmemiştir. XVI. yüzyıldan sonra ise, padişahın düzenleyici gücünün büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. Hatta bazı padişahların (III. Selim gibi), bu grupların isteklerini kabul etmek zorunda kaldıkları zamanlar da oldu. Baskı gruplarının isteklerini kabul etmeyen padişahlar olmuş ise de (II. Osman gibi) bunu hayatlarıyla ödemişlerdir.

II. Mahmud'un iktidar süreci herkesin malûmudur⁶. 1826 senesine kadar iktidar yetkilerini istediği gibi kullanamamıştır. Bu süreçte, baskı gruplarından gelen tazyikin şuurunda olarak, bu grup-

4. P. Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*, ter. F. Berktaş, İstanbul 1985; M.F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, 2. bs., Ankara 1972, s. 131 vd.

5. Bu konuda bkz. M.M. Aktepe, *Patrona İsyanı 1730*, İstanbul 1958.

6. Bkz. E.Z. Karal, "Mahmud II", *IA.*, C. VII, s. 165-170.

ların etkinliğini ve gücünü tamamen yok etme çarelerini aramıştır. 1826 senesindeki Vaka-i Hayriye'yi; önce tepedekilerden başlayarak memurların gelirlerini hazineден nakit ve maaş şeklinde almalarını; hükümet idaresinde sadaret usulünden nezaret usulüne geçilmesini; devleti özellikle padişahı baskı gruplarının etkilerinden kurtarma gayesine dönük faaliyetler olarak da değerlendirmek gerekir.

II. Mahmud, iktidardaki güçleri dağıtırken, Batılılaşma'nın da sonucu olarak yeni bir grup ortaya çıkıyordu. Mustafa Reşid Paşa'nın en önemli temsilcisi olduğu bu grup, yavaş yavaş iktidara yerleşmeye başladı. İşte bu yeni grup, II. Mahmud devrinin sonlarından itibaren 'bürokrasi' denilen yeni bir oluşuma yol açmıştır⁷.

Böylece hakim grupların padişaha karşı olan baskısı bir ölçüde azaltılırken, buna karşılık batılı düşüncenin de tesiriyle gelişmeler Meşrutiyet'e doğru gitmektedir ki, bu dönemde merkezde ve taşrada oluşturulan meclisleri yine bu açıdan da değerlendirmek gerekir. Artık otorite, padişahın ziyade özellikle Tanzimat'tan sonra Tanzimat'cı gruba yani 'bürokrasi'ye geçmişti.

Bu arada, taşrada bulunan ve merkezdeki hakim grupların arasına katılamayan veya dışlanan sipahiler, başka sebeplerin de tesiriyle XVI. ve XVII. yüzyıllarda 'Celâlî İsyanları'nda ön planda rol aldılar⁸. Taşradaki gruplar arası mücadelenin çerçevesini 'Celâlî İsyanları' ile sınırlandırmak mümkün mü? Bu soruya cevap vermeden önce, devlet ile halk yani reyanın konumuna açıklık getirmek gerekmektedir. Devlet ile halk, başka bir ifadeyle reaya ile askeri grup, vergi alma-verme işinde karşı karşıya geliyorlardı⁹. 'Celâlî Fetretî' döneminde vergi düzeni de aksayınca, devlet ile halk münasebetleri dolayısıyla karşı karşıya geldiklerinde iki ayrı miktatıs kutbu gibi birbirlerini itiyor, uzaklaşıyordu. Bilhassa, iltizam usûlünün yaygınlaşmaya başlaması, reaya ile askerî grup arasındaki açılmış olan mesafeyi daha da artırdı. Bu durumda reaya ile askerî grup arasındaki münasebetleri sağlayacak bir aracıya ihtiyaç hasıl oldu. Bu merhalede, âyânlar ön plana çıkarak, taşrada baskı

7. Osmanlı Devletindeki bürokratik yapı, geleneği ve bunlardaki değişimler için bkz. M. Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Ankara 1974; aynı yazar, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*, İstanbul 1977.

8. Celali isyanları ile ilgili olarak bkz. M. akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, Ankara 1975.

9. Aynı eser, s. 91.

grubu niteliğine sahip oldu¹⁰. Böylece sipahilerin boşalttığı yeri âyânlar doldurdu. Âyânların ön plana çıkması da merkezi iktidarın gücünün taşrada azalmasıyla orantılı olarak arttı. Âyânın gücünden dolayı tanınan resmi hüviyet sonradan geri alınmak istenilmişse de, bu sefer âyânlar buna müsaade etmemişlerdir. Âyânların gücü, II. Mahmud döneminde 'Sened-i İttifak'ı imzalayacak kadar artmıştır.

Âyânların taşrada güçlerinin artmasını istemelerine rağmen devşirme, ulemâ vb. gibi grupların merkezde yaptıkları mücadeleden arasına katılmak veya İstanbul'da iktidar olmak gibi bir gayeleri de yoktur. Binaenaleyh 'Senet-i İttifak' âyânlar için beklenilmeyen bir hadise olmuştur¹¹.

Vilayetlerde grupların umumi gayelerini gerçekleştirmek için yaptıkları mücadelede, âyânlar sahnede yalnız değildir: Bunların yanında 'kapu ağaları'nın desteğinde vilâyet 'ümerası' ile 'il erleri'nin desteğinde 'kadı'lar da vardı¹².

II. Mahmud'un âyânlara karşı yürüttüğü mücadele, âyânları yok etmemiş sadece nüfuzlarını kırmıştır¹³. Yapılan bu mücadele sonucunda merkezî otoriteye bağlı, bütün yetkilere sahip, bir yerde gücü artırılmış vali olan müşirliklerin ihdas edildiğini biliyoruz¹⁴. Merkezin proto-tipi olan bu vilâyetlerde Tanzimatçılar, âyânların gücünü diriltmek pahasına taşradaki otorite kuvvetini dağıtmışlardır. Devlet, Tanzimat'tan sonra meclislerde görev alanların âyânlar olduğunun du şuurundadır¹⁵.

Meclisler, tıpkı âyânların yaptığı gibi reaya ile askerî grup arasında aracı rolünü üstlenmiştir. Meclise seçilmek de temsil yetkisinden ziyade eski âyânların seçimi gibi bir nitelik almış, seçim esnasında âyânların seçiminde görülen benzer mücadeleler sergilenmiştir¹⁶.

10. Âyânlar ile ilgili olarak en geniş monografi için bkz. Y. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977; Mutafchieva, "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Âyânlık Müessesesi", ter. B. Kodaman, *İÜ. Tarih Dergisi*, S. 31, 1977. Yukarıdakine benzer bir değerlendirme için bkz. S. akşin, "Osmanlı-Türk Toplumunda Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, 2 1977.

11. Bu tür değerlendirmeler için bkz. H. İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhâne Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, C. XXVIII/112, 1964, s. 607.

12. Akdağ, s. 89-90.

13. H. İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C. XXVII/112, 1964, s. 635.

14. M. Tuş, *Sivas Şer'iyeye Sicillerine Göre Tanzimat'ın Sivas'a Tesirleri 1839-1856*, Ankara 1986 (H.Ü. E.F. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 13 vd.

15. Aynı eser, s. 67.

16. Âyânların seçimlerine dair bkz. Özkaya, s. 215 vd.; Meclisler için seçimlere dair bkz. İ. Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, Ankara 1974, s. 19 vd.; Ayrıca İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması", s. 625.

Son olarak, bütün bu gelişmeler esnasında 'hak' diye nitelendirmediğimiz, eski 'reaya' XIX. yüzyıldaki ifadesiyle 'teb'a ne durumdaydı'¹⁷? Devlet yani İstanbul, toplumdaki klasik askerî-reaya sınıflandırmasını devam ettirmektedir. Âyân, devletten ücret alan bir memur durumuna gelmekle beraber klasik dönemdeki benzerlerinden farklı bir fonksiyona sahip olduğuna dair herhangi bir işaret mevcut değildir. Askerî gruba mensup olmanın ölçütü olan 'ücret' alma, şimdi biraz değişmiş 'siyaset yapma' hakkını da inhisar etmiştir. Reaya (teb'a)'nın siyaset yapmaları halinde hemen cezalandırıldığı bilinmektedir¹⁸. Halk, 'siyaset yapma' yani idarî faaliyetlere iştirak etme işlerinin kendisiyle ilgili olmadığı düşüncesiyle kenarda kalmaktadır. Böylece, askerî grubun düşüncesine hizmet etmektedir. Halkın (teb'a reaya) bu tür mücadelelere girmeleri ancak âyânın (istediği zaman) tarafları olma veya âyâna ve valiye karşı çıkma şeklinde olmaktadır¹⁹.

Özetlersek, Osmanlı Devleti içinde, gerek merkezde ve gerekse taşrada sınırlı da olsa, bazı insanlar veya gruplar ya da meslek sınıfları, iradî veya gayr-ı iradî olarak bazı şeyleri elde etmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir: Bu belki de insanın tabiatında vardır. Tarih de benzer mücadelelerle dolu değil midir?

Netice olarak, grup, baskı grubu gibi bazı kavramların son zamanlarda ortaya çıkması, anlam kazanması, ilgili sosyal hadisenin ortaya çıkan kavramdan önce mevcut olmadığını her zaman göstermemektedir. Her ne kadar çağdaş anlamıyla mütenasip olarak, uygulayan kitlenin o şuurla hareket ettiğini yani toplumsal olaylarda baskı grubu rolünü tam olarak oynadığını söyleyemesek de, olayların tabii neticesi olarak bu durum kendiliğinden teşekkül etmiştir. Bugünkü anlamıyla da, en yalın şekliyle umumi gayeleri olan kalabalıklar veya aynı meslekten, aynı sınıftan, aynı gruptan olan insanların bir çok ortak davranışları vardır. Zaten umumi gayelerini gerçekleştirmek için de bu ortak davranışlar gereklidir. İşte bu ortak davranışlar, Osmanlı Devletindeki bir çok olayda baskı grubu rolünü oynamıştır.

17. Bu çalışmada, Osmanlı devleti içinde bulunan zımmî, yabancı temsilcilik mensupları ve yabancı devletlerin doğrudan etkileri ve baskıları, bir başka yerde inceleneceğinden ayrıca ele alınmamıştır.

18. A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, 2. bs., Ankara 1985; ayrıca Tuş, s. 68.

19. Sivas için bkz. Tuş, s. 78; Tokat için bkz. H.T. Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 4 cilt, Tokat 1951-1973.